

ՈՒՇ ՇՐՋԱՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՁՐՈՒՑԱՐԱՆՆԵՐ. ԴՐԱՆՑ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ*

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՐՈՒՆՅԱՆ, ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ քերականական զրուցարան, ձեռագիր, ուսումնական ձեռնարկ, շարահյուսական կապակցությունների ուսմունք, համաձայնության կերպեր, Մ. Սեբաստացի, Մ. Չամչյան, Ստ. Սերբերակյանց, Մ. Սալանթյան:

Նախաբան

Հարց-պատասխանի (կատեխեզիս) ժանրային ձևը հայերենի քերականության մեջ գոյություն է ունեցել բավական երկար ժամանակ. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ) պահվող հնագույն նմանօրինակ քերականությունը թվագրվում է XIV–XV դարերով¹, հետագայի՝ հարց ու պատասխանի ձևով գրված քերականությունների թվագրումները հասնում են մինչև XIX դարի վերջը: Սրանք ուրույն կառուցվածքով երկեր են՝ քերականական զրուցարաններ, որտեղ հարց ու պատասխանի միջոցով պարզաբանվում են քերականության հիմնական հասկացությունները, ընդ որում՝ տրված բացատրությունները սովորաբար հակիրճ են, օրինակները՝ առատ, այսինքն՝ կառուցվածքով և բովանդակությամբ հարմարեցված են ուսումնական նպատակի:

Քերականական զրուցարանների ձեռագրադիտական տվյալները և դրանց աղբյուրները

Հայերենի քերականության պատմության մեջ այս քերականությունների ուսումնասիրությունը սահմանափակվում է XVII դարով². հետագա՝ XVIII–XIX դդ.՝ հարցարան-քերականությունների առանձնահատկությունը որոշելու համար ուսումնասիրել ենք Մատենադարանում պահվող ուշ շրջանի այդօրինակ մի քանի քերականություններ, որոնք անվանված են հետևյալ ձեռագրերով՝ ՄՄ 4335, 9616, 9770, 11101:

Սրանցից գրչության ժամանակով առաջինը ՄՄ 11101 XVIII դարի վերջերին Նոր Զուղայում գրված փոքրածավալ գրչագիր է³: Մյուսները

* Ներկայացվել է 19. V. 2020 թ., գրախոսվել է 20. V. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 05. VI. 2020 թ.:

¹ Տե՛ս Տ. Մանուկյան. Կատեխիզիսային քերականությունները XIV–XVII դդ. հայերեն ձեռագրերում. – Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2013, 140.2, էջ 34–40:

² Տե՛ս Գ. Զահուկյան. Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 329–350, նաև Ն. Ադունց. Երկեր, հ. Գ, Երևան, 2008, էջ XX և այլն:

³ Ձեռագիրը 2002 թ. իր անձնական հավաքածուից Մատենադարանին է նվիրաբերել իրանահայ բանասեր, Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի

թվագրված են հաջորդ դարով. ՄՄ 4335-ը ժողովածու է, չունի հստակ հիշատակարաններ, գրչության հավանական ժամանակ է նշվում XIX դարը (1810 թ. հետո), վայր՝ Էջմիածինը, ՄՄ 9616-ն ամբողջովին քերականական նյութ է, գրվել է 1864 թ. Աստրախանում, հեղինակի՝ Ստեփանոս Սերեբրակյանցի ձեռքով (ինքնագիր), ՄՄ 9770-ը նույնպես ժողովածու է՝ գրված 1881–1882 թթ. Գանձակում:

Բովանդակային բազմաթիվ համընկնումները հուշում են, որ այս քերականական հարց ու պատասխաններն ընդօրինակված են Մխիթար Սեբաստացու և Միքայել Չամչյանի քերականություններից կամ նշանակալի չափով հենվում են դրանց վրա՝ երբեմն զուգորդելով տեղեկություններ այլ քերականներից:

Սեբաստացին իր քերականությունը սկսել է խոսքի մասերի գործնական-ձևաբանական քննությամբ՝ տալով դրանց իրացման նկարագիրը, նաև ներքին բաժանումները, ապա հավելվածում գործնական իմացությանն օժտել է համառոտ տեսություններ և այն կառուցել հարց ու պատասխանի ձևով. նման եղանակ ընտրվել է մանկավարժական նկատառումով, որպեսզի քերականական նյութն ու դրա առանձնահատկությունները «սերտողաբար տպաւորիցեն ի միտս ուսանողաց»⁴: Նույն կրթական նպատակով այն հետագայում անջատվել է մայր գործից և կիրառության մեջ դրվել իբրև առանձին ձեռնարկ. այդպիսի օրինակ է ՄՄ 11101 ձեռագիրը, որը Սեբաստացու քերականության առաջին մասի հավելվածի բառացի ընդօրինակությունն է, միայն թե ոչ ամբողջական՝ խոսքի մասերի շարադրանքը սահմանափակված է անվան և դերանվան նկարագրությամբ⁵: Քանի որ եղած նյութի վրա որևէ ինքնուրույն հավելում կամ մեկնաբանություն չի արվել, ավելորդ ենք համարում դրա առանձին քննությունը:

Մ. Չամչյանը, ինչպես հայտնի է, քերականության իր համակարգման մեջ հետևել է Մ. Սեբաստացուն⁶, նա նույնպես սկզբում տվել է քերականական միավորների գործնական-ձևաբանական նկարագիրը, բայց առանց ամփոփիչ հարցարանի: Նման հարց ու պատասխանային քերականություն ստեղծելու փորձ կարելի է համարել հաջորդ՝ ՄՄ 4335 ձեռագրի քերականական հատվածը, որը, ըստ էության, Չամչյանի բնագիրը մատուցում է Սեբաստացու մշակած կաղապարով:

Քերականական նյութը կոչվում է «Յաղագս հարցման զքերականութենէ», դասակարգված է ըստ սովորականի՝ գիր, վանկ, բառ, բան հաջորդականությամբ, սակայն չունի ավարտուն կառուցվածք, խոսքի մասերից տրված են միայն անունը, դերանունը և, մասամբ, բայը: Հեղինակը, պահպանելով հարց ու պատասխանի ձևը, երբեմն նաև նախապատվություն տալով Մխիթարի ձևակերպումներին [օրինակ՝ «Զի՞նչ է

գրադարան-մատենադարանի, թանգարան-տպարանի տնօրեն Լևոն Մինասյանը. տե՛ս Լ. Մինասյան. Յուզակ հին և նոր գրչագրերի. – «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք (Անթիլիաս), 2001, Թ տարի, էջ 291–292:

⁴ Մխիթար Սեբաստացի. Քերականութիւն գրաբառի լեզուի Հայկազեան սեռի (այսուհետև՝ Մ. Սեբաստացի), Վենետիկ, 1730, էջ 5:

⁵ Հմմտ.՝ նույն տեղում, էջ 193–199:

⁶ Տե՛ս Գ. Զահուկյան. Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974, էջ 306:

յանն անդրադարձ չի արվում: Աշխատանքը գրված է աշխարհաբարով, հիմնական հասկացություններին կից տրված են դրանց ուսուներեն համարժեքները, ինչպես՝ «վանկ (СЛОГЪ)», «բառ (СЛОВО)», «անուն (ИМЯ)», «ընդունելություն (причастіе)», «միջարկություն (междометіе)» (ՄՄ 9616, 1աբ, հաջորդիվ կնշվեն միայն ձեռագրի էջերը) և այլն:

Այս քերականական հարց ու պատասխանը կազմված է նույն սկզբունքով, ինչ՝ նախորդը, այսինքն՝ կառուցվածքով կրկնում է Մ. Սեբաստացու հավելվածը, բովանդակությամբ՝ հարում է Մ. Չամչյանի քերականությանը: Հեղինակը փորձել է աշխարհաբարով վերարտադրել վերջինիս գրաբար բնագիրը, սակայն չի ձգտել ճշգրիտ փոխադրություն, այլ ազատ շարադրանքով, երբեմն դիմելով նաև կրճատումների՝ բավական պարզեցրել է աղբյուրի տեղեկությունները:

Հմտ.՝ «Գիրն մին խազ է, որ պետք է նշանակէ տառ, իսկ տառն է մին ձայն կպնելի, որ միանում է ուրիշ ձայնի հետ ու հանում է կատարեալ ձայն» (1ա). «Գիր է գիծ ինչ, որ կարգեալ է նշանակել զտառն...: Իսկ տառն է հնչումն ինչ յօդելի և հեգելի, այսինքն այնպիսի հնչումն, որ յօդի ընդ այլում հնչման. և հեգեալ ընդ նմա՝ զկատարեալ ձայն հնչէ»¹⁶: «Վանկ է մին ձայն, որ մին ճնշումով դուրս է գալի մարդոյ բերանից միաւորութեամբ ձայնաւոր ու բաղաձայն տառերի» (նույն տեղում). «Վանկն է ձայն ինչ՝ որ միով հնչմամբ ելանէ բերանոյ մարդոյն բաղկացութեամբ ձայնաւոր և բաղաձայն տառից»¹⁷: «Բառն է մին նշանական ձայն, այսինքն՝ այնպիսի ձայն, որ կարկուտ է մին բան նշանակելոյ համար» (նույն տեղում). «Բառն է ձայն նշանական, այսինքն այնպիսի ձայն, կարգեալ է՝ առ ի նշանակել ինչ»¹⁸: «Դերանունն է մասն բանի, որ անունի տեղ է դրվում և դէպի մին որոշեալ դէմքին է վերաբերում» (4ա). «Դերանունն է մասն բանի՝ որ փոխանակ անուան դնի, և առ որոշեալ դէմս վերաբերի»¹⁹: «Բայ է մասն բանի, որ նշանակում է առնելութիւն, կրելութիւն ու լինելութիւն ժամանակի տակ որոշեալ դէմքով» (5ա). «Բայ է մասն բանի, որ զառս, կամ զկիրս, և կամ ցլինելութիւնս իրաց՝ ընդ ժամանակաւ նշանակէ՝ ըստ որոշեալ դիմաց»²⁰: «Ընդունելութիւնն է մասն բանի, որ նշանակում է մին գործողութիւն առնելութեան մէջ ու կամ կրելութեան մէջ ու կամ առնելութեան ու կրելութեան՝ ժամանակի տակ» (7ա). «Ընդունելութիւնն է մասն բանի, որ նշանակէ գիրն ի յառնելութեան կամ ի կրելութեան, և մերթ զառս կամ զկիրս ընդ ժամանակաւ»²¹: «Նախատրութիւնն է մասն բանի, որ կպնելով անունին՝ ցոյց է տալի մի բանի պարագայն, որ անուն է նշանակում» (նույն տեղում). «Նախադրութիւն է մասն բանի, որ ի յարիւն յանուանս՝

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 146:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 150:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 152:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 197:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 208:

²¹ Նույն տեղում, էջ 243:

ևս և յայլ մասունս բանի իբր յանուանս, ցուցանէ զպարագայս ինչ իրին, զոր անունն նշանակէ»²² և այլն:

Սկզբնաղբյուրի նյութն ազատորեն գործածելու, հեղինակային ոճ ձևավորելու միտումը ինքնուրույնության որոշ երանգ է հաղորդել նաև բովանդակությանը. օրինակ՝ իր «յորջորջելու» անվան հատկությունը Սերեբրակյանցը փոխադրել է իբրև իր «զանազանելու» կարողություն. «Անունն բանի մասն է, որով մին բանն զանազանվում է, այսինքն՝ այնպիսի բառ է, որով մին բան ասվում է կամ էություն մին բանի նշանակում է» (1բ). «Անունն է մասն բանի, որով իրն յորջորջի, այսինքն է՝ այնպիսի բառ, որով իրն անուանի՝ և ասի այս ինչ, կամ այսպիսի ինչ ...: Անունն է մասն բանի, որ գէություն իրին նշանակէ»²³: Կամ՝ անվանին վերագրել է «որքանություն» նշելու հավելյալ հատկանիշ, հմմտ.՝ «Ածական անուն է, որ կանելով գոյական անունին՝ յայտնում է նորա որպիսությունն, որքանությունն» (2ա). «Ածական... պահանջէ յարի ի գոյականս՝ իբր յայտնիչ որպիսութեան նոցա»²⁴: Չամչյանն այս հատկանիշը դնում է անվանի համեմատության աստիճանների նկարագրության մեջ՝ «Դրականք են, որք ցուցանեն զորպիսություն կամ զորքանություն իրին պարզապէս՝ առանց ճոխացուցանելոյ, կամ նուազեցուցանելոյ»²⁵: Նույնը նաև՝ քննարկվող ձեռագրում. «Տրական ածական անուն է, որ ցոյց է տալի մին բանի որպիսություն կամ որքանությունն պարզ՝ առանց աւելացնելոյ կամ պակասացնելոյ» (նույն տեղում). զրուցարանի հեղինակը, ըստ երևույթին, փորձել է մեկտեղել անվանի հատկանիշները՝ սպառիչ բնութագրություն տալու համար, սակայն, թերևս, հաշվի չառնելով, որ անվանի հատկության չափը կամ «որքանությունը» արտահայտվում է հենց համեմատության աստիճաններով:

Չամչյանի քերականությունը չի առնչվում գոյականի սահմանումը. Սերեբրակյանցն այն բնորոշել է զուտ իմաստաբանական տեսանկյունից՝ իբրև զգայելի և ընկալելի իր. «Գոյական անունն է, որ նշանակում է ինչ, որ աչօք տեսնում, ձեռօք բռնում եմք ու մտօք ճանաչում եմք» (1բ): Գոյականն այս հատկանիշներով սահմանվել է նաև ժամանակի այլ քերականություններում²⁶:

Այս քերականությունը, սակայն, բավարար խնամքով մշակված չէ, գրաբար բնագրի սխալ փոխադրության հետևանքով աղճատվել են որոշ արտահայտությունների նախնական իմաստները. օրինակ՝ վերջավորության «որպիսություն»՝ «պէսպէսութեան» փոխարեն. «Անուանց հոլովմունքներն են որպիսություններն վերջաւորութեան սեռական ու գործիական հոլովների» (4ա). «Հոլովմունք անուանց են պէսպիսությունք վերջաւորութեանց նոցա ի սեռական և ի գործիական հոլովս միանգա-

²² Նույն տեղում, էջ 250:

²³ Նույն տեղում, էջ 156:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 157:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 159:

²⁶ Տե՛ս Մ. Պողոսեան. Հայկական քերականություն, Կ. Պոլիս, 1843, էջ 100, նաև Յ. և Դ. Արզանեանց. Քերականություն հայ համառօտ, Տփլիս, 1840, էջ 12:

մայն»²⁷, կամ «բնական հոգի»՝ «բնական կրքի» փոխարեն. «Միջարկութիւնն է մասն բանի, որ բնական հոգւոյ կիրքն է յայտնում» (7բ). «Իսկ միջարկութիւնն ի միջի արկեալ ի բանս յայտ առնէ զբնական կիրս հոգւոյն»²⁸ և այլն:

ՄՄ 9770 ձեռագրի քերականությունը թե՛ ծավալով, թե՛ հարցերի ընդգրկմամբ գերազանցում է նախորդներին և միակն է այդ շարքում, որ ունի շարահյուսության բաժին: Սա ևս իր հորինվածքով հիշեցնում է Մ. Սեբաստացու քերականության զրուցարանային հատվածը, քերականությունը սահմանված է զուտ գործնական առումով՝ իբրև ճիշտ խոսելու և գրելու արվեստ, ու կառուցված է գրից՝ բան աստիճանական նկարագրությամբ (ՄՄ 9770, 51ա և այլն, հաջորդիվ կնշվեն միայն ձեռագրի էջերը): Հեղինակն իր շարադրանքում զուգադրել է տեղեկություններ մի քանի քերականներից՝ հիմնականում Մ. Չամչյանից և Մ. Սալլանթյանից, միայն թե, ի տարբերություն սրանց, գրել է աշխարհաբարով և տեղ-տեղ տվել ինքնուրույն ձևակերպումներ:

Այսպես, Սալլանթյանի հետևողությամբ՝ գիրը դիտված է նյութական թղթի վրա գրելի միավոր, տառը՝ արտասանական միավոր. «Տառն է միևնոյն գիրն, որ եթէ թղթի վերայ գրվի, գիր կասվի, թէ բերանով հնչուի, տառ կասվի» (նույն տեղում)²⁹: Դարձյալ ըստ Սալլանթյանի՝ բանը ներկայացված է երեք տեսակով՝ «նախադասութիւն, պարպերութիւն, ճառ», որոնք մյուս զրուցարան-քերականություններում բացակայում են. «Նախադասութիւնն է մի համառօտ խօսք բաղկացած մի քանի բառերից, որն որ միայն մէկ խորհուրդ կյայտնէ», «Պարպերութիւնն է խօսակցութիւն բաղկացեալ երկու կամ երեք նախադասութիւնից», «Ճառն է երկար խօսակցութիւն բաղկացեալ շատ պարպերութիւնից և կարգած մէկ խորհուրդ և առարկայի վերայ» (51բ)³⁰:

Այլ տեղեկություններ, որոնք նոր են՝ նախորդ զրուցարանների համեմատությամբ. ըստ Չամչյանի՝ գոյականը «նշանակէ զիրս էականս, կամ իբր էականս. թէ՛ բնականք իցեն, և թէ՛ արհեստականք. գործրինակ, մարդ. մարմին. տունկ ևն. որք են էականք և բնականք: Աթոռ. թուղթ. տուն ևն. որք են էականք և արհեստականք: Գոյն. լոյս. հաւատ. քաղցրութիւն ևն. որք են իբր էականք և բնականք: Նկար. փորոք. շինութիւն ևն. որք են իբր էականք և արհեստականք»³¹: Այսինքն՝ առանձնացված է գոյականի երկու խումբ՝ «էական» և «իբր էական», որոնց հատուկ են գույգ հատկանիշներ՝ «բնական» և «արհեստական»: Քերականության հեղինակը սրանք համարել է առանձին տեսակներ և յուրովի մեկնաբանել, ընդ որում՝ «բնականը» սխալմամբ ընթերցելով «բանական». «էականն է, որ կնշանակէ էացած, այսինքն՝ գոյացած նիւթաւոր և թանձրացեալ բառ,

²⁷ Մ. Չամչեան, էջ 190:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 273:

²⁹ Հմմտ.՝ Միքայէլ Սալլանթեան. Քերականութիւն զրաբառ լեզուիս Հայոց (այսուհետև՝ Մ. Սալլանթեան), հ. Ա, Փոքր քերականութիւն, Մոսկվա, 1827, էջ 8:

³⁰ Հմմտ.՝ նույն տեղում, էջ 3:

³¹ Մ. Չամչեան, էջ 156:

որն որ աչօք կտեսնենք և ձեռօք կշօշափենք, զոր օրինակ՝ մարդ, քար, տուն և այլն», «Իբր էականն է, որ կնշանակէ աննիւթ բառ, որ միայն մտօք կկարենք իմանալ, զոր օրինակ՝ հաւատ, յոյս, սէր, օրհնութիւն և այլն», «Բանականն է, որ ածանիցէ ստեղծագործուած, զոր օրինակ՝ մարդ, քար և այլն», «Արհեստականն է, որ մարդոյ ձեռով է արհեստագործուած, զոր օրինակ՝ տուն, աթոռ, զգեստ և այլն» (51բ–52ա)։ Չամչյանի քերականութեան հիմքով են առանձնացված նաև թվականի տեսակները՝ «ընդարձակ» (մի), «դասական» (առաջին), «գատական» (միակ), «կրկնական» (կրկնապատիկ), «անձներական» (երկոքեան) (52բ–53ա)³², ածանցավոր բայի «անցողական» տեսակը (գնացուցանիմ) (56բ)³³ և այլն։

Ինչպես նախորդ հարցարանում՝ այստեղ ևս սկզբնաղբյուրների նյութը երբեմն բավարար չափով մշակված է։ «Քանական կամ միջական» բառերը հեղինակը վերնագրում անվանում է անուն, չարադրանքի մեջ՝ ածական (52բ)։ Այս հակասությունը, հավանաբար, առաջ է եկել երկու աղբյուրների տեղեկությունների մեքենական համադրման հետևանքով. այդ բառերին կրկնակի անվանում է տալիս նաև Սալլանթյանը և դնում է ածականի տակ³⁴, իսկ Չամչյանը սրանք դիտում է որպես անվան տեսակ և կոչում միայն «միջական»³⁵։ Սրա տեսակները նկարագրելիս հեղինակն արդեն դիմում է Չամչյանի բնորոշումներին. հմտ.՝ «Հարցականքն են, որ հարցման ձևով կվարին» (նույն տեղում)։ «Հարցականք են, որք հարցականապէս վարին»³⁶, «Վերբերականքն են, որ նմանութիւն մեջ բերելով կնշանակեն» (նույն տեղում)։ «Վերբերականք են, որք ի մէջ բերեն զբաղդատութիւն ինչ որպիսութեան կամ որքանութեան»³⁷ և այլն։

Շարահյուսությունը հավասարեցված է խոսքի մասերի համաձայնությունը՝ որպես կապակցությունների ուսմունք՝ դարձյալ ըստ Չամչյանի³⁸. հմտ.՝ «Մասանց բանի համաձայնութիւնքն են նրանց կապակցութիւնքը միմեանց հետ բան կամ խօսակցութիւն կազմելոյ համար» (59բ)։ «Համաձայնութիւնք մասանց բանի են կապակցութիւնք նոցա ընդ միմեանս առ ի կազմել զբան»³⁹։

Առանձնացնելով նույնքան կապակցություն, այսինքն՝ 8 տեսակ՝ ըստ խոսքի մասերի, հեղինակը, սակայն, սրանցից մի քանիսի կապակցելի եզրերն ամբողջությամբ չի տալիս, հմտ.՝ «բայը անուան հետ և ընդունելութեան հետ» (նույն տեղում)։ «բայի ընդ անուան, ընդ դերանուան և ընդ ընդունելութեան»⁴⁰, «ընդունելութիւն անուան հետ» (նույն տե-

³² Հմտ.՝ նույն տեղում, էջ 163–164։

³³ Հմտ.՝ նույն տեղում, էջ 216։

³⁴ Տե՛ս Մ. Սալլանթեան, էջ 16։

³⁵ Տե՛ս Մ. Չամչեան, էջ 162։

³⁶ Նույն տեղում։

³⁷ Նույն տեղում։

³⁸ Գ. Զահուկյան. Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 326։

³⁹ Մ. Չամչեան, էջ 277։

⁴⁰ Նույն տեղում։

ղում)։ «ընդունելութեան ընդ ընդունելութեան, ընդ անուան և ընդ դերանուան»⁴¹ և այլն։

Գոյականների համաձայնության կերպերը ևս ներկայացնում է՝ ինչպես Չամչյանը՝ ընդունելով «բացայայտիչ-բացայայտեալ», «յատկացուցիչ-յատկացեալ» և «խնդիր-խնդրեալ» գույգերը (59բ)։ Այսինքն՝ գոյականին նույնպես հատկացնում է խնդրառություն՝ պահպանելով սկզբնաղբյուր բնագրի եզրաբանությունը, քանի որ խնդիր պահանջում են բայանունները, դրանք, ըստ իրենց սկզբնական՝ բայական ձևի սեռային պատկանելության, լինում են «ներգործականահաղորդ», «կրաւորականահաղորդ», որոնք ստանում են «սեռի խնդիր», և «չեզոքականահաղորդ», որը ստանում է «բնութեան խնդիր» (60ա)⁴²։ Ածականների և գոյականների համաձայնության 6 կանոն է բերում Չամչյանի թվարկածից մեկով պակաս, սակայն հիշատակում է միայն 3-ը՝ կրկնելով նրա ձևակերպումները. հմտ.՝ «Երբ ածական անուանքն կյետադասին գոյականացը, կհամաձայնին նրանց հետ թուով և հոլովով» (60բ). «Ածական անուանք յորժամ յետադասին գոյականաց, համաձայնին ընդ նոսա թուով և հոլովիւ»⁴³, «Երբ ածական անուանքն նախադասվին գոյականացը, հասարակօրէն չեն համաձայնիլ նրանց հետ ո՛չ թուով և ո՛չ հոլովով» (նույն տեղում). «Ածական անուանք յորժամ նախադասին գոյականաց, ո՛չ համաձայնին ընդ նոսա ո՛չ թուով և ո՛չ հոլովիւ»⁴⁴ և այլն։ Շարահյուսության այլ հարցեր չեն քննարկվում, այսինքն՝ բաժինը թերի է նկարագրված։

Եզրակացություն

Այսպիսով, ուշ շրջանի՝ հարց ու պատասխանի եղանակով գրված քերականությունները տեսական մտքի առումով նշանակալի արժեք չունեն։ Իհարկե, նկատելի են նաև ինքնուրույնության փորձեր, բայց հաճախ միայն ձևակերպումների մեջ, իսկ այն հատուկենտ մեկնաբանությունները, որոնք կարող են դիտվել իբրև հեղինակային, էական նորություն չեն բերում։ Ուստի կարելի է միայն արձանագրել, որ այս գործերը հարազատ են իրենց ժանրային ձևին ու ստեղծվել են ըստ դրա պահանջների՝ եղած նյութը կաղապարի մեջ դնելու և մատչելի ներկայացնելու համար։ Քերականությունը սխեմավորելու և խրատի պես ավանդելու այս ոճը առհասարակ պետք է համարել նմանօրինակ երկերի գլխավոր արժանիքը, քանի որ դրանք սովորաբար չեն պարունակում տեսական նորություններ, այլ ընդամենը սեղմ ձևով վերարտադրում են հայտնի քերականությունները⁴⁵, այլ կերպ ասած՝ որոշակի միջավայրում, որոշակի հեղինակների վերաշարադրած ուսումնական ձեռնարկներ կամ դասագրքեր են։

⁴¹ Նույն տեղում։

⁴² Հմտ.՝ նույն տեղում, էջ 295–305։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 322։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 325։

⁴⁵ Բացառություն է, թերևս, միայն Դավիթ Զեյթունցու՝ հարց ու պատասխանի ձևով շարադրած քերականությունը, որտեղ ձևաբանության առանձին

Տիգրան Սիրունյան – բ. գ. թ., Մ. Մաչտոցի անվան Մատենադարանի թարգմանական մատենադրույթյան բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ լատինաբան գրաբար, հայերենի քերականության պատմություն: Հեղինակ է 1 մենագրության, 14 հոդվածի: tigran.sirunian@gmail.com

Տաթևիկ Մանուկյան – բ. գ. թ., Մ. Մաչտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրագիտություն, միջնադարյան գրականության և բանասիրության բաժինների ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ձեռագիր մատյաններ, հայերեն ձեռագիր քերականություններ: Հեղինակ է 20-ից ավելի հոդվածի: t.manukyan@matenadaran.am

REFERENCES

- Adonts N. Erker, h. G, Yerevan, 2008 (In Armenian).
 Arzaneants H. and D. Kerakanutiun hay hamarot, Tpghis, 1840 (In Grabar).
 Chamchyan M. Kerakanutiun haykazeen lezui, Venetik, 1779 (In Grabar).
 Jahukyan G. Grabari kerakanutyun patmutyun, Yerevan, 1974 (In Armenian).
 Jahukyan G. Kerakanakan ev ughghagrakan ashkhatutyunnere hin ev midjnadaryan Hayastanum, Yerevan, 1954 (In Armenian).
 Manukyan T. Katekhizisayin kerakanutyunnere XIV–XVII dd. hayeren dzeragrurum. – Banber Yerevani Hamalsarani, 2013, 140.2 (In Armenian).
 Minasyan L. Tsutsak hin ev nor grchagreri. – “Hask” hayagitakan taregirk (Antilias), 2001, T tari (In Armenian).
 Poghosyan M. Haykakan kerakanutiun, K. Polis, 1843 (In Grabar).
 Sallantyan M. Kerakanutivn grabar lezuis hayots, h. A, Pokr kerakanutivn, Moskva, 1827 (In Grabar).
 Sebastatsi M. Kerakanutiun grabari lezui Haykazeen seri, Venetik, 1730 (In Grabar).
 Zeytuntsi D. Meknutyun kerakani, Yerevan, 1981 (In Armenian).

НЕСКОЛЬКО РУКОПИСНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ
 РАЗГОВОРНИКОВ ПОЗДНЕГО ПЕРИОДА:
 ИХ ПРИРОДА И ИСТОЧНИКИ

ТИГРАН СИРУНЯН, ТАТЕВИК МАНУКЯН

Резюме

Ключевые слова: грамматический разговорник, рукопись, учебное пособие, обучение синтаксическим связям, виды согласования, М. Себастаци, М. Чамчян, Ст. Серебрякян, М. Саллантян.

Հարցեր մեկնաբանված են նորովի. տե՛ս Դ ա լ թ 2 է յ թ ու ն ց ի. Մեկնու-
 թիւն քերականի, Երևան, 1981:

Жанр «вопрос-ответ» в армянской грамматике существовал в XIV–XV веках и дошел до конца XIX века.

В Матенадаране им. М. Маштоца такие грамматики содержатся в следующих рукописях XVIII–XIX веков: М 4335, 9616, 9770, 11101. Эти грамматические вопросы и ответы взяты из грамматики Мхитара Себастиаци и Микаэла Чамчяна, или в какой-то степени основаны на них, иногда объединяя информацию из других грамматик. Грамматическая часть из рукописи М 4335 – текст М. Чамчяна, снабженный шаблоном, разработанным М. Себастиаци. Автор рукописи М 9616 известен как Степанос Серебрякянц. Этот грамматический вопрос и ответ формируется по тому же принципу, что и предыдущий, то есть, повторяет схему М. Себастиаци, по содержанию близок к грамматике М. Чамчяна. Грамматика из рукописи М 9770, как по объему, так и по охвату, превосходит предыдущие и является единственной в своем роде, она имеет раздел синтаксиса. Это напоминает разговорную часть грамматики М. Себастиаци. Грамматика из рукописи М 11101 является буквальной копией приложения к первой части грамматики М. Себастиаци, однако затрагивает не все части речи, а ограничивается лишь описанием существительного и местоимения.

Основное достоинство таких трудов следует рассматривать как схематическое представление и передачу их в виде уроков, поскольку они обычно не содержат теоретических нововведений, а лишь кратко воспроизводят известные грамматики.

Тигран Сирунян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела переводческой литературы Матенадарана им. М. Маштоца. Научные интересы: латинизирующий грабар, история армянской грамматики. Автор 1 монографии и 14 статей. tigran.sirunian@gmail.com

Татевик Манукян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела кодикологии, средневековой литературы и филологии Матенадарана им. М. Маштоца. Научные интересы: рукописи, грамматики в армянских рукописях. Автор более 20 статей. t.manukyan@matenadaran.am

SOME HANDWRITTEN GRAMMAR PHRASEBOOKS OF THE LATE PERIOD: THEIR NATURE AND SOURCES

TIGRAN SIRUNYAN, TATEVIK MANUKYAN

Summary

Key words: grammar phrasebook, manuscript, grammar textbook, teaching syntactic connections, aspects of concard, M. Sebastatsi, M. Chamchyan, St. Serebrakhyants, M. Sallantyan.

The genre of “question-answer” in Armenian grammar existed in the 14-15th centuries and reached the end of the 19th century. The basic concepts in such grammars are explained using questions and answers.

Such grammars in Matenadaran named by M. Mashtots are preserved in the following manuscripts of the 18-19th centuries: M 4335, 9616, 9770, 11101. These grammar questions and answers are taken from the grammar of Mkhitar Sebastatsi and Mikael Chamchyan, or are based to some extent on them, sometimes combining information from other grammars. The grammar of the manuscript M 4335 is the text of M. Chamchyan, equipped with a template designed by Mkhitar Sebastatsi. The author of the manuscript M 9616, unlike others, is known as Stepanos Serebrakyants. This grammatical question and answer is formed on the same principle as the previous one, that is, it repeats the scheme of M. Sebastatsi, content belongs to the grammar of M. Chamchyan. The grammar from the manuscript M 9770, both in volume and in scope, exceeds the previous ones and is the only one in this series in which there is a section of syntax. This resembles the colloquial part of M. Sebastatsi's grammar. M 11101, which is a literal copy of the appendix to the first part of Mkhitar's grammar, only the composition is incomplete and part of the speech is limited to the description of the noun and pronoun.

The main advantage of these works should be considered as a schematic representation and their transfer in the form of lessons, since they usually do not contain theoretical innovations, but only briefly reproduce well-known grammars.

Tigran Sirunyan – Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher at the Department of Translating Literature in Matenadaran named after M. Mashtots. Scientific interests: Latinizing Grabar, History of Armenian Grammar. Author of 1 monograph and 14 articles. tigran.sirunian@gmail.com

Tatevik Manukyan – Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher at the Department Codicology, Department of Secular Literature and Philology in Matenadaran named after M. Mashtots. Scientific interests: Manuscripts, Grammars in Armenian manuscripts. Author of more than 20 articles. t.manukyan@matenadaran.am